
Daniel Dennett: 28. 3. 1942 – 19. 4. 2024

He Was Thinking

Tomáš Hříbek

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

hribek@flu.cas.cz

Abstract:

He Was Thinking

An obituary for Professor Daniel C. Dennett which offers a comprehensive overview of his entire philosophical project. It is argued that Dennett, drawing on the results and methods of cognitive sciences and evolutionary biology, attempted a unique reconciliation of the manifest image and the scientific image.

Keywords: manifest image, scientific image, intentional stance, fame in the brain, free will, naturalism

DOI: <https://doi.org/10.46854/fc.2024.2r.355>

Manifestní vs. vědecký obraz

Řeknu-li, že Daniel Dennett byl jedním z nejvýznamnějších filosofů myslí, nebo předním filosofem kognitivních věd, nebo mimořádně důvtipným filosofickým interpretem darwinismu, asi tím nevystihnu jeho obecný přínos pro náš obor. Filosofie je totiž dosud poměrně metodologicky rozmanitá disciplína. Některým kolegům se tudíž filosofie myslí jeví jako odlehlá specializace, kognitivní vědy považují za efemérní intelektuální módu a darwinismus jim připadá jako značně limitovaná, ne-li filosoficky irelevantní vědecká teorie. Ale věřím, že získám pozornost všech, pokud řeknu, že Dennett celý život řešil klíčový filosofický problém moderní doby – tentýž problém, jímž se zabývali Descartes, Kant nebo Husserl. Mám na mysli problém vztahu mezi každodenním a vědeckým obrazem světa, zvláště každodenním a vě-

deckým obrazem člověka. A nejen to. Dennett nabídl i originální řešení tohoto problému, které bere v úvahu současný stav poznání ve vědách i filosofii, takže se zařadil po bok jmenovaných velikánů moderní filosofie, jejichž vlastní přístupy odpovídaly stavu poznání dané doby.

Různí autoři pojmenovali zmíněný problém různě. V Čechách nejvíc rezonuje terminologie zavedená naším moravským rodákem Husserlem, jenž hovořil o rozdílu mezi přirozeným a vědeckým světem. Američan Dennett převzal slovník svého rodáka Wilfrida Sellarse a hovořil o vztahu mezi manifestním, neboli zjevným, a vědeckým obrazem světa. Manifestní je takový obraz světa, a zvláště člověka v něm, který považujeme za bezprostředně srozumitelný a samozřejmý. Dennett se zaměřil na tři prvky tohoto bezprostředního rámce: že se považujeme za *mýslící* bytosti; kromě toho nadané *vědomím*; a disponující *svobodnou vůlí*, díky níž můžeme převzít odpovědnost za své jednání. Zdá se nicméně, že pro žádnou z těchto věcí nejenže není ve vědeckém obrazu místo, ale věda dokonce tyto předpoklady manifestního či přirozeného světa výslovně odmítá. Z hlediska vědy je člověk pouze jedním z fyzických systémů, jenž sestává z neuvěřitelného množství neuvěřitelně složitých biochemických součástí, jež jsou sestrojeny podle vzorců vyselektovaných neosobními evolučními procesy, za jejichž výsledky nikdo z nás nemůže být zodpovědný.

Tváří v tvář této situaci jsou k dispozici tři strategie. Descartova genialita spočívá mimo jiné v tom, že ačkoli promýšlel povahu moderní vědy v jejich samých počátcích, domyslel její důsledky v tom směru, že z její kompetence vyloučil vědomou mysl. Jinými slovy, omezil platnost vědeckého obrazu světa. Husserl či Heidegger pokračovali v této tradici afirmace manifestního obrazu. V naší době někteří filosofové zastávali či zastávají přesně opačné stanovisko. Kromě jiných zvláště Willard Quine, Paul Churchland nebo Alex Rosenberg akceptují jako jediný správný vědecký obraz, kdežto manifestní obraz považují za falešný nebo iluzivní. Podle těchto myslitelů není pravda, že lidé mají vědomí, myšlenky a svobodnou vůli. Dennett si vybral třetí možnost. Jeho filosofii charakterizuje snaha vyhnout se oběma zmíněným extrémním pozicím a najít mezi manifestním a vědeckým obrazem světa soulad. Do té míry se podobá Sellarsovi, Wittgensteinovi, či dokonce Kantovi. Dennettova originalita však spočívá v tom, že jako málokterý jiný filosof dokázal pro své záměry zužitkovat výsledky a způsob myšlení současné vědy, a zároveň se vyhnout zbytkovému dualismu (například ve formě dvou typů vysvětlení, jaké nalézáme u Wittgensteina, nebo v podobě kontrastu mezi fenomenálním a noumenálním světem, jaký prezentuje Kant).

Místo pro mysl i svobodu

Pokud jde o myšlení, Dennett navrhl, abychom myslící bytosti považovali za fyzické systémy, jejichž chování lze efektivně vysvětlit a dokonce předvídat za použití určité strategie, kterou nazývá *intencionální postoj*. Zaujmout vůči nějakému fyzickému systému intencionální postoj znamená zacházet s ním tak, jako by měl přesvědčení, přání a jiné myšlenky, čili stavy, jejichž obsahem jsou objekty, vlastnosti a události ve světě. Předmětem intencionálního postoje nemusí být jen lidé ani jen organické bytosti, ale i artefakty – například počítač hrající šachy, neboť jeho chování lze úspěšně vysvětlit a predikovat, pokud mu přisoudíme přání porazit soupeře, přesvědčení, že soupeře porazí, učiní-li určitý tah, atd. Intencionální postoj je třeba odlišit od dvou dalších postojů: *fyzického* a *inženýrského*. Daný počítač je na jedné straně možno považovat za čistě fyzický systém. Pokud bychom věděli vše o každém z jeho niterných stavů, mohli bychom s pomocí fyzikálních zákonů následně předpovědět veškeré jeho budoucí tahy. Nebo bychom na druhou stranu mohli předpokládat, že počítač je artefakt navržený inženýry pro hru v šachy, aniž bychom znali cokoliv z jeho fyzické kompozice. Inženýrská strategie je efektivnější než fyzický postoj, protože se obejde bez znalosti komplikovaných fyzických detailů. Zároveň se od fyzické strategie liší tím, že predikuje chování na základě toho, jak by se daný systém *měl* chovat, tj. jak by měl fungovat ve shodě s *účelem*, pro nějž byl navržen. Intencionální postoj však pracuje s ještě přísnějším normativním předpokladem: od intencionálních systémů – ať jsou to lidé, zvířata nebo artefakty – očekáváme, že se budou chovat *rozumně*.

Jak je zjevný rys našeho každodenního světa, v němž předvídáme chování nejen druhých lidí, ale i ostatních živočichů a dokonce artefaktů postulováním intencionálních stavů, tj. myšlenek, slučitelných s vědeckým obrazem? Dennett říká, že kdykoli nějaký teoretik připisuje určitému systému intencionální stavy, „bere si *půjčku* inteligence“.¹ A tuto půjčku nesplatí, bude-li předpokládat, že inteligence je dílem miniaturních inteligentních homunkulů skrytých kdesi uvnitř systému (v počítači? v lidském mozku?). Půjčka inteligence je splacena jen tehdy, dokáže-li teoretik vysvětlit, jak by mohl být daný systém navržen tak, aby jeho chování splnilo normy racionality. V případě digitálního počítače je takové úrovně vysvětlení dosaženo, když si vystačíme s popisem stavů „vypnuto“ a „zapnuto“ a binárním jazykem nul a jedniček. Manifestní pojmy inteligence, myšlení apod. tak byly uvedeny v soulad

1 Dennett, D., *Brainstorms*. Cambridge, MA, The MIT Press 1981, s. 12 (kurzíva v orig.).

s fyzikálními pojmy vědy.² V případě lidské inteligence jsme zatím této fundamentální úrovně vysvětlení ještě nedosáhli, ale analogie s informatikou nám ukazuje cestu.

Vědomí se jeví ještě obtížněji slučitelné s vědeckým obrazem. Za prvé je tu problém subjektivity, neboť se zdá, že máme co do činění s informací, která je dostupná pouze z hlediska *první osoby*. Za druhé, toto vědomí předpokládá existenci jakéhosi *já*, jemuž je daná informace k dispozici. Za třetí, tyto informace jsou, na rozdíl od informací o objektivních rysech světa, *nekorigovatelné*, tj. neopravitelné nikým jiným. A konečně, obsah vědomí je – na rozdíl od přesvědčení, přání a dalších myšlenek – často *nevyjádřitelný* slovy. Tyto rysy definují populární model vědomí, který Dennett nazývá „karteziánským biografem“. V našem materialistickém věku už sice nevěříme v netělesnou duši (Descartes) nebo transcendentální vědomí (Husserl), které jsou beznadějně neslučitelné s vědeckým obrazem. Přesto však jaksi předpokládáme, že někde v mozku musí být místo, v němž jsou data prezentována – jakoby promítnuta na plátně – divákovi, jímž není nikdo jiný než *já*, a tak se stávají vědomými. Jenže tento model není o nic slibnější než nematerialistické varianty, protože v mozku žádný „kinosál“, v němž by „já“ sledovalo dění na plátně, zkrátka není.

Dennett tudíž nabídl alternativu, kterou původně nazýval „model paralelních náčrtů“, a později „sláva v mozku“.³ Podle této alternativy je vědomá mysl svého druhu komplikovaná organizační struktura, která však postrádá cosi jako ústřední autoritu s nekorigovatelným přístupem ke slovy nevyjádřitelným obsahům. Spíše jde o ohromný soubor paralelně působících počítačnických činitelů. Toto pojetí však stojí před výzvou vysvětlit, proč máme na manifestní úrovni dojem, že naše mysli jsou jednotné subjekty, jež mají neopravitelný přístup k obsahům, které nelze vyjádřit, jen soukromě zakoušet. Dennett tvrdí, že je to důsledek disproporčního vlivu některého z bezpočtu neurálních počítačnických činitelů, které jen dočasně získaly vliv na aktivitu mozku – takřkajíc svých „patnáct minut slávy“. Jenže při zpětném pohledu to vypadá, že sekvence takových událostí vykazuje určitý řád, takže si představujeme, že celou dobu vše řídil jeden a týž aktér. Dennett nazývá sekvenci těchto událostí „joyceovským strojem“⁴ (podle Jamese Joyce, jenž v literatuře

2 Tamtéž, s. 122–124. Srov. Dennett, D., *Sweet Dreams: Philosophical Obstacles to a Science of Consciousness*. Cambridge, MA, The MIT Press 2005, s. 137.

3 Dennett, D., *Consciousness Explained*. Boston, Little, Brown 1991, s. 17; též, *Sweet Dreams*, c.d., s. 136.

4 Dennett, D., *Consciousness Explained*, c.d., s. 214.

prosadil metodu „proudu vědomí“) a považuje ho za virtuální stroj, simulovaný na reálném hardwaru mozku.⁵

Kromě myšlení a vědomí je integrální součástí manifestního obrazu i představa, že jsme *svobodní aktéři*, schopní volit mezi alternativami, a tudíž odpovědní za své jednání. Všechny základní politické a společenské instituce, i lidská kultura jako celek, staví na tomto předpokladu. Jenže věda odhaluje, že naše chování je kauzálně determinováno událostmi, jež jsou zcela mimo naši kontrolu, takže to vypadá, že ve skutečnosti nemáme na výběr, a tudíž nemůžeme konat jinak, než jak ve skutečnosti konáme. Vypadá to, že chceme-li zachránit svobodnou vůli, musíme popřít determinismus, a naopak.

Dennett, ve shodě se svou obecnou strategií, jejímž cílem bylo najít soulad mezi zjevným a vědeckým obrazem, věřil, že představa svobodné vůle je slučitelná s determinismem. Dojem neslučitelnosti vzniká z neadekvátní představy „nevyhnutelnosti“, jež prý plyne z faktu determinismu. Nic není nevyhnutelné absolutně, pouze nevyhnutelné z hlediska aktéra určitého druhu. Aktér je jakýkoli intencionální systém, čili systém, jehož chování lze vysvětlit a predikovat na základě jeho přesvědčení a přání – včetně lidí a artefaktů. Je důležité si povšimnout, že o takových systémech běžně říkáme, že určité věci pro ně nejsou nevyhnutelné, resp. že se těmto věcem mohly vyhnout, ačkoli přepokládáme, že chování těchto systémů je naprosto determinováno předchozími událostmi. Při hledání souladu mezi svobodou a determinismem je potřeba zaměřit se zvláště na ty intencionální systémy, které jsou zkonstruovány tak, že se neustále přizpůsobují měnícím se podmínkám. Některé druhy umělé inteligence jsou, jak známo, zkonstruovány tak, že se neustále učí, a evoluce podobně zkonstruovala lidské bytosti. Vidíme budoucnost tak, že se nám nabízejí různé možnosti. Inkompatibilisté, kteří popírají slučitelnost svobodné vůle s determinismem, tvrdí, že budoucnost je zcela určena minulými událostmi, které se nacházejí mimo naši kontrolu. Dennett však tvrdil, že relevantní je pojem subjektivní či *epistemické* možnosti, což je pojem toho, co je možné vzhledem ke znalostem aktéra.⁶ Typ nevyhnutelnosti, relevantní pro otázku, zda jsme svobodnými aktéry, se týká naší schopnosti vyhnout se určitým epistemickým možnostem, plynoucím z poznání, jež jsme získali v minulosti. Podstatná část lidského jednání není v tomto smyslu nevyhnutelná.

5 Podrobněji o Dennettově pojetí vědomí pojednávám ve své knize *Jaké to je, nebo o čem to je? Místo vědomí v materiálním světě*. Praha, Filosofia 2017, kap. 6 a 7.

6 Dennett, D., *Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting*. Cambridge, MA, The MIT Press 1984, s. 113; s. 122–126; s. 147–148; týž, *Freedom Evolves*. New York, Penguin 2003, s. 91–93.

Metoda

Dennett je obecně považován za předního prosazovatele filosofického naturalismu, ale toto vymezení podle mého názoru jen nedostatečně vypovídá o speciální povaze jeho metodologie a originalitě jeho argumentů. Je pravda, že Dennett se poměrně záhy stal kritikem apriorní metafyziky a po Quineově vzoru považoval filosofii za kontinuální s vědami – se zvláštním důrazem na neurovědy, informatiku a evoluční biologii. Zatímco v jeho raných spisech o intencionalitě převládají analogie s počítači a pojmy převzaté z informatiky, v pozdějším díle se ukazuje, že sjednocující rámec mu poskytuje evoluční biologie. To je zřejmě nejpozději od publikace *Darwin's Dangerous Idea* (kromě jiného bezpochyby jedné z nejlepších populárně-vědných knih všech dob), kterou vydal v polovině devadesátých let. Evoluční perspektiva sjednocuje témata intencionality, vědomí i svobodné vůle, protože Dennett nabízí darwinistické příběhy o tom, jak se mohly v čistě fyzickém a deterministickém světě vyvinout intencionální systémy, joyceovské stroje a sebekonstruující se aktéři. Na druhé straně je ovšem Dennettova interpretace darwinismu ovlivněná jeho předchozími úvahami o umělé inteligenci. Zatímco v teorii intencionálních systémů ukázal, jak lze „dluh inteligence“ splatit její distribucí mezi myriády jednoduchých komputačních součástí, ústřední problém evoluční teorie – tj. fakt zdánlivě inteligentního plánu živočišné říše – je v jeho podání řešitelný analogicky, prostřednictvím algoritmů: jednoduchých procedur, proveditelných primitivními, neinteligentními mechanismy. Jako darwinistické lze chápat i jednotlivé Dennettovy argumenty – od popření distinkce mezi původní a odvozenou intencionalitou až po odmítnutí obecného rozdílu mezi přirozeným a umělým systémem. To plyne z genocentrického pojetí evoluce, které Dennett převzal od svého přítele Richarda Dawkinse. Podobně „odvozená“ může totiž být i naše kultura, jak naznačil Dawkins pojmem *memu* – kulturního, nikoli biologického replikátoru, který dokáže ovládnout lidskou mysl podobně, jako geny ovládají naše těla, a to nikoli vždy k našemu prospěchu. Dennett využil této teorie ve své interpretaci náboženství, jež byla patrně nejkonciliantnějším příspěvkem k hnutí Nového ateismu.⁷

Možná právě skutečnost, že důvody podmiňující dekonstrukci zmíněných zažitých, někdy po staletí tradovaných distinkcí a pojmů se vyjeví až s větším odstupem a po zvážení vzájemné souvislosti jednotlivých součástí celkového filosofického projektu, může sloužit jako vysvětlení nedorozumění, jemuž

7 Viz Dennett, D., *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. New York, Viking 2006. Česká recenze viz Hříbek, T., Daniel C. Dennett: *Breaking the Spell*. *Organon F*, 17, 2010, No. 3, s. 419–424.

Dennett dlouho čelil ze strany mnohých kolegů filosofů. I skutečné špičky oboru se dlouho snažily jeho způsob myšlení klasifikovat pomocí nevhodných a zastaralých metafyzických nálepek a označovaly ho jako „instrumentalismus“, „eliminativismus“, „antirealismus“, „tvrdý determinismus“ apod.

K interpretačním nejasnostem přispěl ještě jeden dlouhodobě nepochopený rys Dennettovy filosofické metodologie, odvozený z díla jeho oxfordského učitele Gilberta Rylea. Britský filosof ve svém klasickém díle *The Concept of Mind*⁸ nabídl teorii, jež je nazývána „logickým behaviorismem“, protože se snaží vyjádřit obsah psychologických termínů prostřednictvím veřejně pozorovatelných dispozic k chování. Ryle se však, na rozdíl od svého amerického žáka, v podstatě nezajímal o vědu, a naopak Dennettovi nikdy nešlo o *define* každodenních psychologických termínů pomocí pojmů popisujících chování. Nicméně snaha rozptýlit představu o mysli jako o záračném fenoménu, který manipuluje hmotným tělem jakoby z metafyzického zásvětí – jako „duch ve stroji“ –, je v Dennettově koncepci inspirována Rylem, stejně jako citlivost vůči jazyku a nepromyšleným analogiím a metaforám – „pumpám na intuice“⁹, řečeno Dennettovou terminologií –, které jsou někdy inspirativní, ale často nás dokážou svést i na scesti. Ve své autobiografii Dennett poznamenává, že on sám Ryleův vliv na své myšlení dlouho podceňoval, ale nakonec rád přiznává: „Jsem tím, co vznikne, když zkřížíte Quinea s Rylem.“¹⁰ Quineův odkaz je jistě zřejmý v zájmu o co nejkorektnější současnou verzi vědeckého obrazu, protože právě antikvovaná, předdarwinovská myšlenková schémata mnohým filosofům dosud brání pochopit intencionalitu, vědomí a svobodnou vůli jako přirozeně vzniklé fenomény.

Dennett v Čechách

Ve své poslední dokončené knize, autobiografii *I've Been Thinking*, Dennett velmi poutavě popisuje dětství v Bejrútu, zážitky z univerzitních studií v Oxfordu, akademickou dráhu na amerických univerzitách i mimoakademickou slávu, jíž se mu dostalo díky účasti v novoateistickém hnutí na počátku 21. století. Kromě historek o intelektuálních spřízněncích i odpůrcích – Richardu Dawkinsovi, Jerryemu Fodorovi, Richardu Hofstadterovi, Marvinovi Minskym, Richardu Rortym nebo Johnu Searlovi – se čtenář z knihy dozví i některé fascinující informace z Dennettova osobního života. Kromě filosofické práce byl totiž mužem mnoha dalších talentů: byl zručným řezbářem

8 Ryle, G., *The Concept of Mind*. London, Hutchison 1949.

9 Dennett věnoval tomuto tématu svou pozdní monografii *Intuition Pumps and Other Tools for Thinking* (New York, Penguin 2013).

10 Dennett, D., *I've Been Thinking*. New York, Penguin 2023, s. 61.

i sochařem, osobně budoval a udržoval svou farmu v Maine, úspěšně se věnoval jachtaření i lidovým tancům a byl jazzovým pianistou a francouzštinářem (v tomto jazyce se zdokonalil proto, aby mohl v polovině osmdesátých let přednášet na École normale supérieure, kde nahradil Louise Althussera poté, co byl francouzský marxista trvale umístěn v psychiatrické léčebně).

Kniha nabízí i bezpočet vzpomínek z Dennettových cest po celém světě, včetně výletu do Prahy, kam byl Dennett v roce 1981 vyslán britskou Vzdělávací nadací Jana Husa, aby přednášel českým disidentům v bytových seminářích. Dennett uvádí, že učil v bytovém semináři profesora Hejdánka (jehož v knize nazývá „aktivistou“¹¹), a popisuje stísněnou atmosféru města. Závěr výletu pak vyznívá jako scéna ze špionážního filmu, protože Dennett vzpomíná, jak si na hranicích s NDR, když se vlak začal plnit východoněmeckými pohraničníky, vycpal spodní prádlo korespondencí, kterou Hejdánkovi slíbil propašovat na Západ.

Škoda, že profesor Dennett do své knihy nezařadil i vzpomínku na svou druhou návštěvu Prahy v roce 2017, kterou tehdy zprostředkoval kolega Tomáš Marvan. Dennett dorazil i se svou manželkou Susan (po jejímž boku mimochodem strávil bezmála šedesát let společného života) a kromě toho, že na Novoměstské radnici přednášel o tématech ze své tehdejší knižní novinky o evoluci mysli,¹² se ukázal i jako nesmírně milý a zábavný společník. Vzhledem k tomu, jak nelíbené bylo jeho nadšení z rozkvětu Prahy a České republiky i ze svobodné filosofické diskuse, kterou vedl se skupinkou nás, místních naturalistů, je mi zřejmé, že jsme v roce 2017 nemohli konkurovat Dennettovým dramatickým zážitkům z normalizační Prahy všudypřítomných lešení pod opadávajícími fasádami a atmosférou policejního dohledu. Tyto zážitky byly zjevně i po bezmála čtyřiceti letech vtištěny do jeho paměti, takže nám o nich podrobně vyprávěl a nakonec se o nich zmínil i ve svých memoárech.¹³

11 Tamtéž, s. 183.

12 Dennett, D., *From Bacteria to Bach and Back: The Evolution of Minds*. New York, W. W. Norton 2017.

13 Jeden detail první návštěvy, o němž Dennett v roce 2017 hovořil, ale nezmínil ho v memoárech, byl plán setkat se i s Ivanem Havlem, jehož jméno mu bylo známo patrně prostřednictvím Johna Searla, jenž Havla nejspíš poznal koncem šedesátých let v Berkeley, kde si bratr pozdějšího prezidenta České republiky dělal doktorát z informatiky. Dennett Havlovi do Prahy přivezl svou tehdejší knižní novinku, sbírku studií *Brainstorms*, ale zřejmě se spolu tehdy minuli. Ivan Havel se však v roce 2017 přišel s Dennettem pozdravit na jeho pražskou přednášku na Novoměstské radnici.